

ŽMOGAUS TEISIŲ RAIDA IR PERSPEKTYVOS LIETUVOJE

Doc. dr. Toma BIRMONTIENĖ

Konstitucinės teisės katedra

Santrauka

Straipsnyje „Žmogaus teisių raida ir perspektyvos Lietuvoje“ analizuojamos kai kurios žmogaus teisių raidos istorinės problemos ir dabartinė situacija bei galimos raidos perspektyvos, daug dėmesio skiriama tarptautiniams žmogaus teises reglamentuojantiems teisės aktams ir jų įtakai Lietuvos teisei. Nors straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama pilietinėms ir politinėms teisėms, tačiau pabrėžiamas teisių nedalumo principas. Ypač daug dėmesio skiriama Europos žmogaus teisių konvencijos įtakai Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raidai. Žmogaus teisių raidos Lietuvoje perspektyvos yra vertinamos kaip Europos teisės tradicijų tęsia.

Žmogaus teisių doktrina Lietuvoje formavosi kaip europinės žmogaus teisių kultūros dalis, grindžiama prigimtinių teisių nuostatomis. Teisinė žmogaus teisių samprata susikūrė XVI a. pradžioje. Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) preambulėje nurodoma, kad Statutas skirtas visiems pavaldiniams, kokio luomo jie bebūtų. Devintame straipsnyje sakoma, kad visi turi būti teisiami pagal vieną rašytinę teisę. Taigi nors nebuvo ir negalėjo būti visų lygybės prieš įstatymą, teisę, kaip ir visuomenę, vis dar buvo luominė, tačiau ir toks principas jau yra žingsnelis teisinės lygybės link. Interpretuojant pirmą Statuto straipsnį galima būtų formuluoti tokius principus: bausmę skiria tik teismas; teismo procese rungamasi; procese privalo dalyvauti abi ginčo šalys; egzistuoja nekaltumo prezumpcija; kaltę nustato tik teismas; kiekvienas atsako už savo veiksmus; nėra atsakomybės be kaltės (7 str.). Šis demokratiškas principas Statute visiškai įgyvendintas nebuvo, kadangi dėl tėvų išdavystės paveldimas žemės prarasdavo ir vai-

kai. Statuto trečiojo skyriaus 7 straipsnyje Lietuvos Didysis Kunigaikštis įsipareigoja saugoti visų pavaldinių teises ir laisves. Šio skyriaus 8 straipsnyje deklaruojama teisė laisvai išvykti iš Kunigaikštystės, t.y. išvykti buvo galima visur, išskyrus priešų žemes. Kai kurių teisių užsieniečiams ribojimas Lietuvoje turbūt susiklostė istoriškai, nes šio skyriaus 3 straipsnyje nurodoma, kad svetimšaliams nebus duodamos žemės nuosavybės teisė. Statute ginamos moterų turtinės teisės, garbė. Ne visose kaimyninėse šalyse moterų teisėms buvo skirta tiek dėmesio. Šios svarbios žmogaus teisės Lietuvoje buvo skelbiamos jau XVI a. pradžioje.

Prigimtinių teisės vertybės buvo puoselėjamos Vilniaus universitete. Čia buvo dėstoma prigimtinių teisė. 1795 m. J. Stroinovskis išleido knygą „Prigimtinių, politinių teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinių teisės mokslas“. J. Stroinovskis tvirtino, kad kiekvienas žmogus iš prigimties yra laisvas ir nuo kitų nepriklausomas. Šalia prigimtinių laisvės ir lygybės teisių jis išskiria ir žmogaus nepriklausomybę naudotis nuosavybe [1, p. 136-141].

Istorija padarė lemiamą įtaką Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raidai. XVIII a. pabaigoje Lietuva buvo okupuota Rusijos imperijos ir tik XX a. pradžioje (1918 m.) atgavus nepriklausomybę vėl galėjo savarankiškai kurti teisę. 1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nurodomos žmogaus teisių nuostatos atitinka to meto Europos valstybių tradicijas. Didelę įtaką konstitucinės teisės formavimuisi turėjo M. Rionerio darbai, bandę sugrąžinti Lietuvą į Europos valstybių konstitucinės tradicijos vagą [2, p. 98-107]. 1940 m. ir vėlesnė Sovietų Sąjungos okupacija sutrikdė savarankišką teisės raidą, ir tik atgavus nepriklausomybę 1990 m. žmogaus teisės sugrįžo į Lietuvą kaip Vakarų demokratinių valstybių patirtis.

Žmogaus teisių doktrinai XX a. didžiausią įtaką padarė 1948 m. gruodžio 10 d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos priimta Visuotinė Žmogaus Teisių Deklaracija. Ji ne tik buvo naujos žmogaus teisių ideologijos pradžia, bet ir Europos Tarybos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (1950 m.) teisinis pagrindas. Žmogaus teisės tapo svarbia tarptautinės teisės sritimi ir šiuo metu Europoje žmogaus teisės nacionalinėje teisėje persipynė su tarptautiniais reikalavimais ir tapo neatsiejama jos dalimi, nepaisant kai kurių, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos tarptautinės ir nacionalinės teisės santykių ypatybių. Europos žmogaus teisių konvencijos (ir jos protokolų) priėmimas ir jos tiesioginio taikymo mechanizmo sukūrimas turėjo tikslą apibrėžti vienodą žmogaus teisių standartų supratimą ir taikymą. Šį tikslą sėkmingai įgyvendinti padėjo Europos Žmogaus Teisių Teismas. Europos žmogaus teisių konvencijos negalime tinkamai interpretuoti ir taikyti nepasiremami Europos Žmogaus Teisių Teismo (ir Europos žmogaus teisių komisijos) sprendimuose suformuluotais precedentsais.

Šiuo metu yra ir kiti svarbūs Europos Tarybos ir Jungtinių Tautų Organizacijos dokumentai, pvz., Europos socialinė chartija (1961 m.), Pataisyta Europos socialinė chartija (1996 m.), Europos konvencija prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (1987 m.), Rėminė tautinių mažumų apsaugos konvencija (1995 m.), Vaiko teisių konvencija (1989 m.), Konvencija dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims (1979 m.), Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo (1966 m.), Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija (1996 m.) ir kt., kurie taip pat daro didelę įtaką vienodos žmogaus teisių doktrinos sukūrimui. Pagal šiuo metu Europos Taryboje ir Europos Sąjungoje susiformavusią žmogaus teisių nedalumo (*indivisibility of human rights*) doktriną ekonominės,

socialinės, kultūrinės teisės tiek pat svarbios, kiek pilietinės ar politinės teisės.

Europoje dominuoja nuostata, kad žmogaus teisės negali būti traktuojamos siauru nacionaliniu aspektu – jos turi būti visapusiškos ne tik deklaruojant, bet ir taikant, nors gali būti ir kai kurių valstybių ypatumų, pavyzdžiui, Airijoje egzistuoja konstitucinės embriono apsaugos nuostatos. Taigi žmogaus teisės gali sudaryti atskiros valstybės *jus proprium* ir Europos *jus commune* [3, p. 92].

Lietuva daugelį dešimtmečių nedalyvavo kuriant ir taikant tarptautinius žmogaus teisių principus ir, atgavus nepriklausomybę, turėjo integruoti daugelį tarptautinės teisės nuostatų į įvairias teisės, ir visų pirma konstitucines, sritis. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo rengiama atsižvelgiant į pagrindinius Jungtinių Tautų Organizacijos ir Europos Tarybos dokumentus ir atitinka tarptautinius žmogaus teisių reikalavimus. Tai patvirtino ir Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1995 m. sausio 24 d. Išvadoje dėl Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 4, 5, 9, 14 straipsnių ir jos ketvirtąjo protokolo 2 straipsnio ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos atitikimo [4, p. 498-518]. Abejonių kyla tik dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo išsakytos nuomonės, kad baudžiamojoje teise, priešingai nei civilinėje, Konvencijos nuostatos tiesiogiai netaikomos. Toks skirtingas požiūris galėtų būti ginčytinas dėl kelių priežasčių. Manytume, kad jis prieštarauja Konstitucinio Teismo išvadoms dėl Konvencijos įgyvendinimo. Jis taip pat prieštarauja Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 17 d. nutarimui „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių“ 7 straipsnio ketvirtosios dalies ir 12 straipsnio ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos atitikimo“, kuris remiasi 1969 m. Vienos konvencijos dėl tarptautinių sutarčių teisės cituojamu 27 straipsniu, jog „dalyvis negali remtis savo vidaus teisės nuostatomis, kad pateisintų sutarties nevykdymą“ [4, p. 427-437]. Sunkiai paaiškinami baudžiamųjų ir baudžiamojo proceso įstatymų ypatumai (jų santykis su tarptautine teise) neturėtų pateisinti kitokio Konvencijos galiojimo šioje srityje, iš esmės nesudarančio galimybės tiesiogiai remiantis Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatomis ginti asmens teises. Konstitucijos 138 straipsnis taip pat nenumato kitokio (pagal teisės šakas) tarptautinių sutarčių integravimosi į Lietuvos teisės sistemą.

Žmogaus teisių institutas neapsiriboja tik tiesiogiai Lietuvos Respublikos Konstitucijoje išvardytomis nuostatomis. Konstitucijos 18 straipsnyje nurodoma, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės. Taigi

Konstitucijos tekstas nėra baigtinis šių teisių sąrašas. Tai, kad viena ar kita teisė nėra tiesiogiai įtvirtinta Konstitucijoje, nėra pagrindas neigti tokios teisės konstitucinį pagrįstumą.

Nagrinėjant tarptautinės teisės aktų įtaką žmogaus teisių reglamentavimui Lietuvoje svarbi yra tarptautinės sutarties vieta teisės šaltinių sistemoje. Pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 138 straipsnio nuostatas, tarptautinės sutartys, kurias ratifikavo Lietuvos Respublikos Seimas, yra sudedamoji Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalis. Pagal Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių įstatymo (1999 m.) 11 straipsnio nuostatas, jeigu įsigaliojusi ratifikuota Lietuvos Respublikos tarptautinė sutartis nustato kitokias normas negu Lietuvos Respublikos įstatymai, kitiems teisės aktams, galiojantiems šios sutarties sudarymo metu arba įsigaliojusiems po šios sutarties įsigaliojimo, taikomos Lietuvos Respublikos tarptautinės sutarties nuostatos. Dėl šio įstatymo nuostatos galėtų būti diskutuojama, kadangi Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, sprendžiamas klausimą dėl Europos Žmogaus teisių konvencijos suderinamumo su Lietuvos Respublikos Konstitucija, yra pateikęs kitokią šios problemos interpretaciją ir pažymėjo, kad ratifikuota ir įsigaliojusi Konvencija taps sudedamąja Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalimi ir turės būti taikoma kaip ir Lietuvos Respublikos įstatymai. Konstitucinis Teismas yra pareiškęs, kad Konvencijos taikymas Lietuvos Respublikos vidaus teisėje tolygus įstatymams (1995 m. sausio 24 d. Išvada dėl Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 4, 5, 9, 14 straipsnių ir jos ketvirtojo protokolo 2 straipsnio ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos atitikimo) [4, p. 506]. Abejonių kelia ir Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių įstatymo 7 straipsnio nuostata, kad turi būti ratifikuojamos Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys, nustatančios kitokias teisės normas negu galiojantys Lietuvos Respublikos įstatymai. Šiuo atveju įstatymai ir tarptautinės teisės normos turėtų būti derinami, o ne sprendžiami tokiu „administraciniu“ būdu, t.y. teisės normų konkurencija, kuri kelia abejonių dėl tapatumo Konstitucijos nuostatoms.

Šiuo metu dažniausiai tiesiogiai taikomos Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatos. Ją Lietuva ratifikavo 1995 m. (Europos Tarybos nare Lietuva tapo 1993 m.). Šios Konvencijos nuostatos yra dažnai interpretuojamos Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo praktikoje [5, p. 119-137]. Konstitucinis Teismas remiasi ne tik Konvencijos straipsnio tekstu, bet ir atsižvelgia į Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką. Norint, kad Konvencijos nuostatas tiesiogiai tai-

kytų ir kiti teismai (šiuo metu tai nėra plačiai paplitusi praktika), Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimus būtina versti į lietuvių kalbą ir kaip ir nacionalinę teisę sisteminti ir skelbti internetinėse teisės duomenų sistemose bei mokyti teisininkus suprasti ir tinkamai taikyti Europos Žmogaus Teisių Teismo kuriamus precedencius. Ratifikavus Europos žmogaus teisių konvenciją, jos straipsniai ir juos interpretuojantys Europos žmogaus teisių teismo precedentai tapo ir Lietuvos teisės šaltiniais. Deja, šie mūsų teisės sistemos nauji šaltiniai kol kas nėra oficialiai verčiami į lietuvių kalbą. Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare teks taikyti ir Europos Teisingumo Teismo precedencius, kurie nors ir ne taip plačiai, kaip Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimai, mini žmogaus teises, tačiau taip pat sprendžia įvairius žmogaus teisių aspektus, pvz., laisvą asmenų, paslaugų judėjimą, antidiskriminacines nuostatas ir kita.

Konvencijos straipsnių supratimas ir jų teisingas taikymas grindžiamas Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimuose formuluojamais precedenciais. Konvencijos straipsnių interpretavimas sudaro galimybes teisės normas pritaikyti besikeičiančioms aplinkybėms nekeičiant jų žodinio formulavimo. Konvencijos turinys plečiasi ir apima vis daugiau aspektų, priskirtinų vienai ar kitai teisei. Tai pasakytina ir apie Konvencijos 8 straipsnį, numatantį teisę į privataus ir šeimos gyvenimo apsaugą. Šiame straipsnyje nurodoma, kad kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų saugomas jo privatus ir šeimos gyvenimas, būsto neliečiamybė ir susirašinėjimo slaptumas. Valstybės institucijos neturi teisės apriboti naudojimosi šiomis teisėmis, išskyrus įstatymo numatytus atvejus ir kai tai būtina demokratinėje visuomenėje užtikrinant valstybės saugumą, visuomenės saugos ar šalies ekonominės gerovės interesus, siekiant užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat norint apsaugoti žmonių sveikatą, moralę arba kitų asmenų teises ir laisves. Europos Žmogaus Teismo sprendimas byla M.S. v. Švediją (M.S. v. Švediją, 1997 m. rugpjūčio 27 d.), interpretavo 8 Konvencijos straipsnį ir pabrėžė, kad sveikatos informacijos konfidencialumas yra esminis visų Europos žmogaus teisių konvenciją pasirašiusių valstybių teisinės sistemos principas, nacionalinė teisė privalo užtikrinti šių reikalavimų įgyvendinimą. Sprendžiant bylą Guerra ir kiti v. Italiją (Guerra ir kiti v. Italiją, 1998 m. vasario 19 d.), interpretuota Konvencijos 8 straipsnio antroji dalis, kad valdžia negali kištis į privataus gyvenimo neliečiamumą, išskyrus, kai tai būtina demokratinėje visuomenėje siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ir nusikaltimams, taip pat ginant gyventojų sveikatą ir kita. Šioje byloje valsty-

bei nustatyta pareiga kištis į privatus ir šeimyninio gyvenimo neliečiamumą siekiant apginti asmens gerovę. Šioje byloje skųstasi, kad valstybė nesiėmė tinkamų priemonių apsaugoti ir informuoti gyventojus apie chemijos fabriko taršą ir dėl to kentėjo aplinkinių gyventojų sveikata ir gerovė. Įdomi ir *Laskey, Jaggard ir Brown v. Didžiąją Britaniją* (*Laskey, Jaggard ir Brown v. Didžiąją Britaniją*, 1997 m. vasario 19 d.) byla, kurią sprendžiant remtasi 8 Konvencijos straipsniu ir nustatyta, kad sado mazochistiniai asmenų veiksmai, nors ir nesukėlę sunkių sveikatos pažeidimų, buvo pakankamas pagrindas valstybei kištis į privatų gyvenimą.

Tokios Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatų interpretavimo galimybės neleidžia konvencijai „pasenti“, ir prieš penketą dešimtmečių priimta Konvencija išlieka aktuali ir veiksminga žmogaus teisių apsaugos priemonė. Tikėjimas, kad veiksmingas Europos žmogaus teisių konvencijos įgyvendinimas suderins nacionalines valstybių teisės nuostatas ir įgyvendinimą su tarptautiniais žmogaus teisių standartais ir žymiai sumažins skundų srautą vargu ar pasitvirtins, kadangi žmogaus teisės, jų turinys kinta kartu su visuomenės raida. Nors Rytų ir Vidurio Europos valstybėms, Europos žmogaus teisių konvencijos dalyvėms, suderinus savo teisę su Konvencijos standartais tokių skundų turėtų sumažėti. Europos žmogaus teisių konvencija – puiki tarptautinės bendrijos sukurta teisinė forma žmogaus teisių globalizacijos procese.

Europos žmogaus teisių konvencijos ratifikavimas iš esmės pakeitė daugelį Lietuvos teisės, ypač baudžiamojo proceso, nuostatų, paskatino valstybę greičiau priimti naujų įstatymų ir iš naujo pertvarkyti daugelį teisės sričių. Europos žmogaus teisių konvencijos ratifikavimą galime vertinti kaip labai veiksmingą žingsnį, žengtą vykdant Lietuvos teisinės sistemos reformą ir kuriant naują žmogaus teisių doktriną.

Dar prieš ratifikuojant Konvenciją buvo analizuojamos nacionalinės teisės ir konvencijos normų kolizijos ir atkreiptas dėmesys į kai kurias Lietuvos teisės spragas ir jos bei konvencijos nuostatų neatitikimus [6]. Naujų įstatymų priėmimui ir senų koregavimui ypač didelės įtakos turėjo 5 Konvencijos straipsnis „Teisė į laisvę ir saugumą“, 6 straipsnis „Teisė į teisingą bylos nagrinėjimą“, 8 straipsnis „Teisė į privataus ir šeimos gyvenimo apsaugą“, 10 straipsnis „Saviraiškos laisvė“, 2 straipsnis „Teisė į gyvybę“, 6 protokolai „Dėl mirties bausmės panaikinimo“ ir kt.

5 Konvencijos straipsnis „Teisė į laisvę ir saugumą“ reglamentuoja asmens teisę į laisvę ir saugumą ir numato, kuriais atvejais ir koku pagrindu ji gali būti

ribojama. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 20 straipsnyje taip pat nurodoma, kad žmogaus laisvė neliečiama; niekas negali būti savavališkai sulaikytas arba laikomas suimtas; niekam neturi būti atimta laisvė kitaip, kaip tokiais pagrindais ir pagal tokias procedūras, kokius yra nustatęs įstatymas; nusikaltimo vietoje sulaikytas asmuo per 48 valandas turi būti pristatytas į teismą, kur sulaikytajam dalyvaujant sprendžiamas sulaikymo pagrindumas; jeigu teismas nepriima nutarimo asmenį suimti, sulaikytasis tuojau pat paleidžiamas.

Konstitucijos nuostatos ir 5 Europos žmogaus teisių konvencijos straipsnis nulėmė baudžiamojo proceso nuostatų pakeitimus, reglamentavusius kardomąjį kalinimą (suėmimą) ir jo skyrimo bei pratęsimo tvarką (anksčiau toks kardomasis kalinimas (suėmimas) buvo skiriamas ir prokurorui nusprendus). Tačiau vis dar pasitaiko atvejų, kai asmenys, apribojus jų laisvę, laukia teismo nuosprendžio ne vienerius metus. Tai liudija, kad nors šie klausimai formaliai lyg ir išspręsti, tačiau jų taikymo praktika neatitinka griežtų asmens teisės į laisvę reikalavimų.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir 5 Konvencijos straipsnio nuostatos paskatino priimti ir kai kuriuos naujus įstatymus. Konvencijos 5 straipsnio nuostatos yra plačiai interpretuojamos Europos Žmogaus Teisių Teismo (ir Europos žmogaus teisių komisijos) sprendimuose (*Winterwerp v. Austrija*, 1979 m. spalio 24 d.; *Johanson v. Didžioji Britanija*, 1997 m. spalio 24 d. ir kt.), sprendžiant psichinių ligonių laisvės ribojimo sąlygas. 1995 m. buvo priimtas Psichikos sveikatos įstatymas, kuriame detalios reglamentuojamos sąlygos, kurioms esant asmuo gali būti priverstas gultis į ligoninę, t.y. kai serga sunkia psichikos liga ir yra grėsmė, jog jis savo veiksmais gali padaryti didelės žalos savo sveikatai, gyvybei ir (arba) aplinkinių sveikatai ir gyvybei (27 straipsnis). Įstatyme numatytos asmens teisės skūsti tokio priverstinio gydymo ligoninėje pagrindumą ir sąlygas savivaldybės komisijai, sprendžiančiai tokio pobūdžio problemas ir teismui, atitinka Konvencijos reikalavimus [7, p. 145-155].

5 Konvencijos straipsnyje (1.e.p.) numatyta ir galimybė, kad asmuo gali būti teisėtai sulaikomas ir siekiant užkirsti kelią infekcinėms ligoms. 1996 m. buvo priimtas Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymas, kuriame numatytos sąlygos, kurioms esant toks asmuo gali būti priverstas gultis į ligoninę. Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymo 9 straipsnyje nustatoma priverstinio gydymo į ligoninę tvarka asmenims, kurie serga pavojingomis ar ypač pavojingomis ligomis (ar yra asmenų, įtariamų susirgus ar turėjusių kontaktą) ir bū-

tinai turi būti guldomi į ligoninę, ištiriami ar gydomi, tačiau to vengia. Tokie asmenys ne mažiau kaip trims gydytojams nusprendus, ką turi patvirtinti savivaldybės gydytojas, gali būti priversti gulti į ligoninę, kur būna gydomi ar tiriami 7 dienas. Leidimą tokiam gydymui ar tyrimui ligoninėje ilgesniam terminui gali pratęsti tik apylinkės teismas, gavęs savivaldybės gydytojo motyvuotą teikimą. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymu (1998 m. lapkričio 20 d.) patvirtinta guldymo į ligoninę ir (ar) izoliavimo, priverstinio tyrimo ir (ar) gydymo nuo užkrečiamųjų ligų organizavimo tvarka, kuri kartoja įstatymo nuostatas. Nors 35 įstatymo straipsnyje ir nurodoma, kad ginčai dėl asmenų pažeistų teisių, susijusių su užkrečiamųjų ligų profilaktika ir kontrole, sprendžiami teismo tvarka, tačiau 9 įstatymo straipsnyje, kuriame reglamentuojamas priverstinis guldymas į ligoninę ir priverstinis gydymas ar ištyrimas turėtų būti atskirai nustatyta tvarka, kuria asmuo (pacientas), priverstinai guldomas į ligoninę iki 7 dienų, turėtų būti supažindintas su teise skusti priverstinį gydymą, tyrimą ar jų įgyvendinimo sąlygas ir turėtų būti nustatyta tokio apskundimo tvarka.

Europos žmogaus teisių konvencijos 5 straipsnio I dalies (e) punkte numatomos ir kitos galimybės apriboti asmens laisvę (alkoholikų, narkomanų ar valkatų), tačiau specialių įstatymų, reglamentuojančių tokius apribojimus, neturime.

Konvencijos 5 straipsnio 5 dalyje numatyta, kad kiekvienas asmuo, kuris yra sulaikymo ar suėmimo aukas, jeigu buvo pažeistos šio straipsnio nuostatos, turi teisę į nuostolių atlyginimą. Ši Konvencijos nuostata yra interpretuojama ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 30 straipsnyje, numatančiame, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ir laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą; asmeniui padarytos materialinės ir moralinės žalos atlyginimą nustato įstatymas. 1997 m. priimtas Žalos, padarytos neteisėtais kvotos, tardymo, prokuratūros ir teismo veiksmais įstatymas turėjo užpildyti šią spragą, tačiau kai kurių šio įstatymo nuostatų taikymo galimybės yra diskutuotinos: reikia išsiaiškinti kiek jos atitinka šį Konvencijos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos principus. Įstatymo 1 straipsnyje tiesiogiai nurodoma, kad šis įstatymas priimtas norint garantuoti asmenų konstitucines teises bei atsižvelgiant į Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos nuostatas. Įstatymas reglamentuoja asmeniui padarytos žalos atlyginimą dėl neteisėto nuteisimo, neteisėto laikino sulaikymo, neteisėto sulaikymo, neteisėto suėmimo, administracinio arešto arba pataisos darbų neteisėto paskyrimo.

Šio įstatymo 4 straipsnio pirmoje dalyje formuluojami teisės į žalos atlyginimą pagrindai. Teisę į žalos atlyginimą turi asmenys, jeigu jiems neteisėtais veiksmais padaryta materialinės ir moralinės žalos ir jeigu yra bent vienas iš šių įsiteisėjusių procesinių sprendimų: panaikinti įsiteisėjusį apkaltinamąjį nuosprendį, kuriuo asmuo buvo nuteistas kriminaline bausme, ir bylą nutraukti arba nuteistą asmenį išteisinti dėl to, kad kokia nors nauja arba staiga paaiškėjusi aplinkybė neginčijamai įrodo, kad teismas padarė klaidą, jeigu neįrodyta, kad šios aplinkybės atitinkamu laiku nebuvo nustatytos vien tik arba iš dalies dėl nuteisto kaltės; panaikinti kaip nepagrįstą ir neteisėtą kvotėjo, tardytojo, prokuroro nutarimą, teismo (teisėjo) nutartį, pagal kurią asmeniui buvo paskirtas kalnimas sulaikymas, sulaikymas ar suėmimas; teismo sprendimas panaikinti administracinį areštą arba pataisos darbus dėl asmenų reabilituojančių aplinkybių.

Tačiau, jeigu nebus panaikinta kaip nepagrįsta ir neteisėta teismo nutartis, pagal kurią asmeniui buvo paskirtas kardomasis kalnimas, bet jo kardomasis kalnimas buvo ilgesnis nei teismo nuosprendžiu paskirta bausmė ir nebuvo įsiteisėjusio procesinio sprendimo dėl kardomojo kalnimo nepagrįstumo ir neteisėtumo, galime abejoti ar tokiu atveju bus taikomas šis įstatymas. Šis įstatymas neregamentuoja žalos atlyginimo, padaryto asmeniui teisėtais teisėtvarkos institucijų veiksmais, kad tokią žalą valstybė turėtų atlyginti.

Europos žmogaus teisių konvencijos 6 straipsnio nuostatos, apibrėžiančios teisę į teisingą bylos nagrinėjimą, nulėmė baudžiamosios teisenos įstatymus ir iš sovietinių laikų mūsų paveldėtas teismo proceso nuostatas. Tinkamo teismo nagrinėjimo, teismo bešališkumo, kaltinamojo asmens teisių ir kiti šiame straipsnyje išsakyti principai atsispindi daugelyje dabartinių įstatyminių nuostatų. Tačiau reforma, deja, nepalietė Administracinių teisės pažeidimų kodeksą. Šių įstatymų ir europinės teisės nuostatų atitikimas labai abejotinas ir turėtų būti nedelsiant reformuojamas.

Europos žmogaus teisių konvencijos 8 straipsnis reglamentuoja teisės į privataus ir šeimos gyvenimo apsaugą ir kai kuriuos galimus šios teisės ribojimus. Ši teisė yra suprantama gan plačiai ir apima įvairias asmens gyvenimo aplinkybes, kurios turi būti saugomos nuo savavališko valstybės valdžios institucijų ar kitų asmenų įsikišimo. Ši teisė yra išsakoma keliuose Lietuvos Respublikos Konstitucijos straipsniuose (21, 22, 23). Su šios teisės interpretavimu siejasi daugelio neseniai priimtų įstatymų nuostatos: Asmens duomenų apsaugos (1996 m. ir pakeitimai), Operatyvinės veiklos (1997 m.), Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (1996 m.), Psichikos sveikatos prie-

žiūros (1995 m.), Visuomenės informavimo įstatymas (1996 m.) ir kt. Asmens privataus gyvenimo apsauga susilaukė didelio visuomenės ir įstatymų leidėjo dėmesio. Ir nors nemažai asmens privataus gyvenimo aspektų teisiškai reglamentuota, tačiau ši teisė yra dažnai pažeidžiama, ypač pateikiant informaciją apie asmenis žiniasklaidos priemonėse.

Tarptautinių teisės ir informaciją standartų įtaka mūsų teisei taip pat nemaža. Ši teisė suprantama kaip laisvė turėti įsitikinimus ir juos reikšti, teisė gauti ir skleisti informaciją bei idėjas, visuomenės informacijos priemonių laisvė. Teisė ir informaciją formuluojama daugelyje tarptautinių teisės aktų, Europos žmogaus teisių konvencijos 10 straipsnyje, Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje. Įvairius šios teisės aspektus reglamentuoja Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybės įstaigų (2000 m.), Visuomenės informavimo (1995 m.), Asmens duomenų apsaugos (1996 m.), Valstybės ir tarnybos paslapčių (1999 m.) ir kiti įstatymai. Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybės įstaigų įstatyme formuluojamas svarbus teisės principas, kad atsakyti suteikti informaciją galima tik tuomet, kai tai būtina demokratinei visuomenei ir yra svarbiau už asmens teisę gauti informaciją. Čia formuluojamas proporcingumo principas yra dažnai taikomas Europos Sąjungos teisėje ir formuluojamas Europos Žmogaus Teisių Teismo precedentuose.

Diskriminacijos draudimas įvairiais pagrindais – dėl lyties, rasės, kalbos, tautybės, religijos, politinių ar kitų požymių – yra dažnai formuluojamas įvairiuose tarptautinės teisės aktuose: Konvencijoje dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims (1979 m.), Tarptautinėje konvencijoje dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo (1966 m.) ir kitur. Lygiateisiškumo nuostatos yra įtvirtintos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 29 straipsnyje. Lygiateisiškumo nuostatų nemažai rasime įvairiuose Lietuvos teisės aktuose. Norėjęsi išskirti Moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymą (1998 m.), kuris mūsų visuomenės lyg ir buvo sutiktas kaip „teisės eksportas“, tačiau neabejotinai ras tinkamą vietą, nes Lietuvos Respublikos Konstitucijoje deklaruotas moterų ir vyrų lygiateisiškumo principas, kuris taip pat formuluojamas ir Lietuvos Respublikos ratifikuotose tarptautinėse sutartyse, turėtų būti tinkamai įgyvendintas.

Mirties bausmės panaikinimas – svarbi tarptautinės teisės problema. Mirties bausmės panaikinimas Lietuvoje buvo įteisintas ne priėmus naujus įstatymus, bet priėmus Konstitucinio Teismo nutarimą, kuriame mirties bausmė buvo pripažinta prieštaraujančia Konstitucijai. Seimo narių grupė kreipėsi į Lietuvos Res-

publikos Konstitucinį Teismą dėl tokios baudžiamuosiuose įstatymuose egzistavusios bausmės ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatų atitikimo. Konstitucinio Teismo nutarimai Lietuvoje yra teisės šaltinis ir pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 107 straipsnį, įstatymas (ar jo dalis) negali būti taikomi, jeigu Konstitucinis Teismas paskelbia, kad jis prieštarauja Konstitucijai. Konstitucinis Teismas sprenddamas šią bylą nustatė, kad Lietuvos Respublikos Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatyta mirties bausmė prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijos 18, 19 straipsniams ir 21 straipsnio 3 daliai (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ [8]. Šio nutarimo pagrindu buvo pakeisti baudžiamieji įstatymai ir ratifikuotas Europos žmogaus teisių konvencijos šeštasis protokolai, kuris be išlygų reikalauja panaikinti mirties bausmę.

Žmogaus teisių gynimo mechanizmai Europos valstybėse yra įvairūs. Be teismo, egzistuoja ir kitos institucijos, kurios padeda veiksmingai užtikrinti žmogaus teises. Lietuva pasinaudojo Skandinavijos valstybių patirtimi ir turi Seimo kontrolierių ir Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriaus institucijas. Šiuo metu Seime yra diskutuojama ir dėl Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus institucijos įkūrimo. Tai, kad Lietuvoje žmogaus teisių apsaugos klausimus sprendžia ne viena, bet kelios kontrolierių institucijos, lėmė Lietuvos Respublikos Konstitucijos 73 straipsnio nuostatos, kurios nustato, kad piliečių skundus dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų piktnaudžiavimo ar biurokratizmo tiria Seimo kontrolieriai; prireikus Seimas steigia ir kitas kontrolės institucijas. Seimo kontrolierių skundų tyrimo palyginti siaurą apimtį nulėmė Konstitucijos nuostatos, todėl plečiant žmogaus teisių neteisminės apsaugos sritį yra papildomai steigiamos kitos institucijos. Seimo kontrolierių ir Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolierių veikla yra veiksminga ir padeda žmonėms apginti teisėtus interesus.

Lietuvos žmogaus teisių doktrina istoriškai kūrėsi kaip Europos teisės tradicija. Šiuo metu žmogaus teisių vertybės sugrįžta į Lietuvos teisę kaip tarptautinė patirtis. Europos žmogaus teisių konvencijos bei kitų žymių tarptautinės teisės aktų, formuluojančių žmogaus teisių kriterijus, ratifikavimas paskatino reformuoti Lietuvos teisę ir priartino ją prie Europos ir visuotinai pripažintų žmogaus teisių vertybių. Ši tendencija turėtų išlikti ir ateityje.

Išvados

1. Žmogaus teisių doktrina Lietuvoje istoriškai formavosi kaip europinė žmogaus teisių kultūros dalis. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, ši tradicija yra toliau tęsiama.

2. Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raidai XX a. pabaigoje įtakos turi tarptautiniai žmogaus teisių dokumentai ir ypač Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, kurios ratifikavimas pakeitė daugelį galiojusių teisės nuostatų ir paskatino priimti naujus įstatymus, formuluojančius didesnes žmogaus teisių apsaugos garantijas. Konvencija turi įtakos ne tik materialinėms ir procesinėms teisės normoms, bet ir teisės šaltinių doktrinai.

3. Europos žmogaus teisių konvencijos ir kitų tarptautinių dokumentų, reglamentuojančių žmogaus teises, nuostatų interpretavimo galimybės neleidžia jiems "pasenti" ir jie išlika aktualiomis ir veiksmingomis žmogaus teisių apsaugos priemonėmis, turinčiomis įtakos ir teisės reformos eigai Lietuvoje.

Literatūra

1. Namavičius Z. Teisės sistema Jeronimo Strainovskio kūryboje // Teisė. 1985. Nr. 20.
2. Maksimaitis M. Žmogaus teisių doktrinos raida tarpukario Lietuvoje // Teisės reforma Lietuvoje ir Lenkijoje ir Europos žmogaus teisių konvencija. – V., 1998.
3. Leben Ch. Is there a European Approach to Human Rights // The EU and Human Rights/ edited by Philip Alston, Oxford university press, 1999.
4. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo aktai. 1 knyga (1993-1995). – V., 1998.
5. Jarašiūnas E. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija Konstitucinio Teismo praktikoje // Teisės reforma Lietuvoje ir Lenkijoje ir Europos žmogaus teisių konvencija. – V., 1998.
6. Žmogaus teisės ir laisvės. Lietuvos Respublikos įstatymų ir 1950 m. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos suderinamumo problemos. – V., 1995.
7. Birmontienė T. Pacientų teisės Lietuvoje ir Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija // Teisės reforma Lietuvoje ir Lenkijoje ir Europos žmogaus teisių konvencija. – V., 1999.
8. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas 1998 m. gruodžio 9 d. "Dėl Lietuvos Respublikos Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai". – V., 1998. Nr. 109-3004.

DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS AND THEIR PERSPECTIVES IN LITHUANIA

T. Birmontienė, Dr., Assoc. Prof.

Department of Constitutional Law

Summary

The article analyses the development of human rights doctrine in Lithuania in historical and nowadays perspective. The author stresses the importance of international human rights instruments, especially of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in reforming of the Lithuanian legal system. The problems of universality and indivisibility of human rights are also discussed in the article. The author also analyses the conformity of certain Lithuanian laws with the constitutional human rights and international standards. Particular attention is paid to the problems of implementation of human rights and to the perspectives of legal reform towards better protection of human rights in Lithuania.